

Sto let se Švejkem

Martin Profant

Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

martin.profant@flu.cas.cz

Věnováno dvojici přátel, kteří se jednou
s nehorázným potěšením celou letní noc hádali,
kudy přesně vedli z Hradčan Švejka k feldkurátorovi Katzovi.
Věděli, že pravda je důležitá, ale nesmí překážet požitku z rozpravy,
a naučili při tom mimochodem jednoho malého kluka,
jak si může prodloužit rozkoš ze čtení dobré knihy:
Mironu Sisákovi a mému otci, Miroslavu Profantovi.

Abstrakt:

Text tematizuje svět Haškových *Osudů dobrého vojáka Švejka*, ukazuje, jak se v něm předvádí ztráta společenské vazebnosti jednotlivých kulturních sfér (vědy, náboženství, státu), vlastenectví, veřejných forem uznání. Tvrdí, že ztráta veřejné funkce těchto sfér je autorem románu exponována jako fakt, který lze odmítnout pouze za cenu kolaborace s blbstvím a krutostí, které ve světě vládnu. Promýšlí střetnutí a pronikání groteskna a smíchu v románu. Tematizace textu je přitom orientovaná ke století trvajícímu odstupu postavy Švejka a české veřejnosti, v této souvislosti se opakovaně dotýká dvou velkých interpretací románu z pera Karla Kosíka a Václava Černého.

Klíčová slova: *Osudy dobrého vojáka Švejka*, Jaroslav Hašek, uznání a důstojnost, situace malého národa a malé literatury, absurdita

DOI: <https://doi.org/10.46854/fc.2021.3r.579>

Hlouček lidiček postrojených do kostýmů úsměvně odkazujících k alšovskému slovanskému dávnověku stojí zaraženě v krajině. Jeden z nich nenápadným gestem ukazuje k siluetě Řípu na obzoru: „Čechu, už tam někdo je!“ A opravdu, na ikonické siluetě Řípu sedí neméně ikonická ladovská postava dobrého vojáka Švejka. Jen nerozpoznáváme detaily, nevidíme kulatou usměvavou tvář, z té dálky čekající Švejk působí cize a zneklidňuje. Kreslený

vtip Vladimíra Renčina ze sedmdesátých let vystihuje rozpačitý vztah, který my, Češi, máme k hrdinovi jediného světového románu napsaného v našem jazyce.

ČECHU, UŽ TAM NĚKDO JE!

Vladimír Renčín, Čechu, už tam někdo je! Podle: Renčín, V., *Z dějin národa českého*. Praha, Eminent 2012.

Ledacos, a vlastně až příliš mnoho z těch rozpaků a z odstupu vůči *Osudům dobrého vojáka Švejka* můžeme přičíst českému Kocourkovu, ve kterém se lidé při četbě ve vlaku a tramvaji hlasitě smějí, ale „inteligenti četli *Švejka* pěkně v úkrytu, aby je nikdo nepřistihl, protože oficiální kritika ho odsoudila několika příkrými slovy jako bezcenný škvár“.¹ V Kocourkově se ovšem literární dílo nečte jako literatura, ale podle své údajné užitečnosti věci národní či stranické nebo společenským potřebám. A tu užitečnost ovšem určují kocourkovské autority, ať již sedí svojí olověnou zadnicí na radnici nebo na univerzitních katedrách; autority žárlivé na svůj pracně vypodlízáný kousek moci a bezpečně rozpoznávající podvratnou drzost v zesměšňování poručíka Duba, a tím spíše středoškolského profesora Duba, který nikdy „nenadával představeným, ale [vždy jen] podřízeným...“.² Byl by to dlouhý a groteskní průvod: od knihkupců, kteří odmítali první sešity *Osudů dobrého vojáka Švejka* prodávat, aby neznevážili svůj status dodavatelů skutečné literatury, přes Viktora Dyka až k Václavu Klausovi.³

Pravdivost kocourkovské interpretace dostačuje právě k jízlivosti, a nikoliv k vysvětlení, sama vysvětlení potřebuje. Ponechává nás zcela bezradné

1 –a [= Josef Hora], Útok na dobrého vojáka Švejka. *Literární noviny*, II, 26. 4. 1928, č. 26, s. 1. Hora zde o kontrastu mezi čtenářskou a literárně kritickou recepcí říká totéž, co v drobných obměnách Ivan Olbracht, Bohuslav Mathesius a řada dalších levicových intelektuálů.

2 Tamtéž.

3 Srov. Dyk, V., Hrdina Švejka. *Národní listy*, 68, 15. 4. 1928, č. 105, s. 1–2; Klusáková, J. – Klaus, V., *Jana Klusáková a Václav Klaus rozmlouvají nadoraz: O osmi letech ve svobodném státě*. Praha, Argo 1998, s. 141: „Jestli někoho z české moderní mytologie totálně nepřijímám, je to Švejka ...“

před naprostou hluchotou k Haškovi, jakou osvědčily i osobnosti, které lze jen sotva podezírat z kocourkovské arogance a snobismu, kupříkladu Ludvík Vaculík.⁴ V následujícím textu se pokouším – oklikou přes svět Haškova románu – promýšlet motivy tohoto nekocourkovského odstupu.

1. Švejkův svět

Svět Haškových *Osudů dobrého vojáka Švejka* je malý blbý svět, „zkřivený, (...) kosý, mrzácký a děsivě pravdivý“.⁵ A zároveň naléhavě vzbuzuje otázku, zda také není „definitivním obrazem lidí“.⁶ Ta otázka je vlastně položena pochybeně, fikční svět románu je vždy definitivnější než skutečnost sama, ale právě ta pochybnost podtrhuje naléhavou bezvýchodnost Haškova světa.

„Za nádražím měli honvéd-husari v parádě dva polské židy, kterým předtím vyrabovali nuši s kořalkou, a nyní místo platu, v dobré náladě, bili je po hubě, (...) zatímco za skladištěm několik jiných honvéd-husarů sahalo pod sukně černoookým dceruškám bitých židů.“ (s. 460)⁷ Tak bylo, jest a bude. A nečekejte nějakou sentimentální idealizaci obětí. Haličtí židé jsou v *Osudech* opakovaně popsáni jako kšeftaři, kteří odírají vojáky nehoráznými cenami za pančovanou kořalku, zatímco jejich ženy kšeftují s uspokojováním té druhé základní vojácké potřeby.

Hašek nehodnotí, a když, tak nudně. Promluvu „Inu, dal nám práci (...), to bylo tělo! Šlapal jsem po něm přes pět minut, než mu začly praskat žebra a lejt se krev z huby. A ještě deset dní byl živ (...) ‚Tak (...) to u nás chodí, když se někdo vzpouzí... nebo když chce utéct. To je vlastně sebevražda, která se u nás taky tak trestá‘ (...)“ (s. 74), doprovází Haškův komentář o katovské úloze bachařů v hradčanské garnizóně; šustí vedle bachařovy řeči novinovým článkem, nepatříčná v „děsivě pravdivosti“ románu.

Ostatně v porovnání s děsivou věcností Švejkova světa působí nepřiměřeně i ironie a hyperbola. Ty jsou snesitelné jedině v případě, kdy jsou rámcovány jako řeč jednoročního dobrovolníka Marka: „V kadetce se nikdy nedbalo na předběžné vzdělání, neboť to většinou nehodí se pro rakouské aktivní důstojníky (...) Vzdělanost působí na zušlechtění duše, a toho se na vojně nemůže potřebovat. Čím hrubší důstojnictvo, tím lepší.“ (s. 243) Ubohá ironie, když musí zpřítomňovat své zraněné očekávání a čelit výsměchu: Kdo říká,

4 Vaculík, L., Tak pravil Švejk? *Listy*, XIII, 1983, č. 3, 1–2, s. 1.

5 Wrobel, I. [Tucholsky, K.], Herr Schwejk. *Weltbühne*, 22, 1928, Nr. 23, s. 893.

6 Černý, V., Šeřící se horizont. *Host*, 8, 1928–1929, č. 6 (březen 1929), s. 122–131.

7 Čísla v závorkách odkazují k Františkem Danešem revidovanému vydání: Hašek, J., *Osudy dobrého vojáka Švejka*. I–IV. 31. vyd. Praha, Naše vojsko 1981.

že vzdělání má zušlechťovat? Měli bychom chtít kadetky, které vychovávají ušlechtilé lidi? Proč, bude pak vojna méně hnusná a krutá?⁸

Pokusme se v tom malém světě přehlédnout několik oblastí, které se obvykle spojují s otevřeností světů považovaných za velké.

1.1 Náboženství

To podstatně řekl o náboženství v *Osudech dobrého vojáka Švejka* Jaroslav Durych: „Není mu [Haškovi] třeba, aby se proti němu stavěl (...), ono zmizelo, nikdo neví kam. Hašek nebyl jeho hlídačem, právě tak jako jím nebyl Švejk.“⁹ Nevěděl to ani polní kurát, dodává Durych. A věděl by to rád, protože by ho se Švejkem propili, jen kdyby jim na něj někdo něco půjčil. Katolický esejista vidí podle mého přesvědčení lépe než později marxistický filosof, který četl Švejka jako poutníka ve světě bez Boha, přesněji po smrti Boha.¹⁰ Bůh ale v románu je, modlí se k němu ve chvíli zoufalství Baloun, upřímně věří v jeho slitovnost kající se feldkurát Martinec, děkuje mu haličský židovský handlír za dobrý obchod. Jen se stal soukromníkem a nemá nic společného s pompou náboženských obřadů. Náboženství zmizelo a nejsmutněji tam, kde ve spolku s represivními složkami státu a propagandou válečné mašinérie předstírá své přežití. Religio ztratilo jakoukoli vazebnou sílu.

1.2 Věda a pokrok

Obojí se vyskytuje v šalebném světle. Švejkova chvála pokroku, kterým prošla justice od dob středověkého práva útrpného k humánnímu „modernímu věznění občanů“ (s. 25–26), působí jako nezáměrná zdrcující kritika pozitivistického a sociálně demokratického afirmativního pojetí pokroku. Nemluvě už o Švejkově mechanickém výpočtu, podle kterého bude válka trvat patnáct let, „poněvadž jednou už byla třicetiletá válka, a teď jsme o polovičku chytřejší než dřív, tedy $30 : 2 = 15$ “ (s. 596).

8 Karel Kosík s hegelovskou inspirací interpretoval ironii v *Osudech* jako protiklad romantické ironie – to jest zaslepené omezené a expanzivní egoity, kterou Hašek důsledně popírá, a ironie dění, již spisovatel zapisuje, a osobovzuje tak „sebe i skutečnost ze zajetí subjektivismu“ (Kosík, K., Švejk a Bugulma neboli zrození velkého humoru. In: týž, *Století Markéty Samsové*. Praha, Český spisovatel 1993, s. 136). Osobně ale pokládám za přiměřenější interpretaci, která navazuje na Adornovu úvahu o nemožnosti ironie v současné době (srov. Adorno, Th. W., *Minima moralia. Reflexe z porušeného života*. Přel. M. Ritter. Praha, Academia 2009).

9 Durych, J., Český pomník [Dobrý voják Švejk]. In: týž, *Ejhle člověče!* Praha, Kuncíř 1928, s. 88.

10 Kosík, K., Švejk a Bugulma neboli zrození velkého humoru, c.d., s. 136. Kosíkova interpretace Havlíčkova Křtu sv. *Vladimíra*, ve které smrt Boha zavádí, patří k jeho nejlepším výkonům (viz Kosík, K., Co je střední Evropa. In: týž, *Století Markéty Samsové*, c.d., s. 80), nicméně nejde tak snadno napasovat na *Osudy*. Ještě hůře pochodíme s interpretací Katze jako „kněze mrtvého Boha“ (Chalupecký, J., *Podivný Hašek*. In: týž, *Expresionisté*. Praha, Torst 2013, s. 215); ten je nanejvýš jen knězem nihility.

Věda je nahlížena zvenku a zespoda, perspektiva Švejka a perspektiva autora románu se téměř překrývají. Věda poskytuje obrovské množství informací, které se hodí jak pro hospodské hovory, tak v žurnalistice a při psaní humoristických povídek. Běžný žurnalista se přitom liší od jednoročního dobrovolníka Marka v roli redaktora *Světa zvířat* jen tím, že své nehorázné překrucování páchá nezáměrně a lopotně, zatímco Marek se při tom královsky baví. Hašek miloval – a tuším také pro světovou literaturu objevil – komickou stránku psychiatrie a archeologie. Nicméně archeolog, kterému tulák podstrčí špatně vypálený šunt místního hrnčíře a on v něm rozpozná doklady pobytu legií Marka Aurelia, je sice komický ve svém omylu a v naivní důvěře, že každý darebák sdílí jeho nadšení minulostí, ale není na tuto komičnost redukován.¹¹ Smích nad útrapami vědců a vědy je v kontextu *Osudů* víceméně přátelský, trable vědy v Haškově světě mají spíše kierkegaardovský charakter, člověk se směje tomu, že všechny znalosti a zápal vědy nevykazují nad společenským životem žádnou moc.

1.3 Vlastenectví

Poddaný rakouského císaře byl vychováván k loajalitě k říši. Toto c. a k. vlastenectví se ve složitém napětí proplétalo s českým vlastenectvím a vlastenectvím rakouským. Poslední jmenované bylo v historii i v *Osudech* vázáno na byrokracii a aktivní štábní důstojníky. Jeho představitelé jej přitom neshledávali v konfliktním vztahu s de facto podřízeným českým vlastenectvím. Hašek je představuje se shovívavým odstupem, jen mírně navinulým pohrdáním k obojetnictví. „Buďme Češi, ale nemusí o tom nikdo vědět. Já jsem taky Čech,“ pronáší jeho typický představitel, český Rakušan nadporučík Lukáš (s. 141). Rakouské vlastenectví se vyhraňuje vůči říšským Němcům a zvláště vůči Maďarům: „My Rakušané, ať jsme Němci, nebo Češi, jsme proti Maďarům přece jen ještě hodně...“ (s. 306)

Vlastní říšské vlastenectví se v románu vyskytuje v jediné rovině: v řeči novinářské propagandy, kázání feldkurátů a četnických oběžníků, prostě jako nejpustší ideologie zvětčující v absurdní karikatuře někdejší, dávno minulé poměry. Švejk toto vlastenectví stereotypně destrukuje již jen tím, že je vtahuje do běžné rozpravy, ve které se zájmem porovnává článek o hrdinném vozatajci Josefu Bongovi s jiným oficiální propagandou fabrikovaným příkladem vojácké zmužilosti. Jako zcela zničující pak vyznívají jeho konfrontace hrdinských obrazů propagandy s žitou vojenskou zkušeností. Komentuje plakát hrdinného rakouského vojáka, jenž probodl vousatého ko-

¹¹ Viz Hašek, J., Babámovy archeologické snahy. In: *týž, Črty, povídky a humoresky z cest*. Praha, SNKL 1955, s. 464–470. Srov. v *Osudech* historiku o profesoru Axamitovi (s. 448).

záka a přibil ho bajonetem ke zdi: „Dyt' von, pane lajtnant, musel ten bajonet při tom zlomit, to je marný, dyt' to vypadá jako kamenná zeď, kam to vráží, a vocel je křehká.“ (s. 426)

Předválečné české vlastenectví odbyl Hašek již před válkou¹² a v *Osudech* se objevuje jednak v rovině nekrutého výsměchu vlasteneckým spolkům (srov. např. s. 21) a pak v jakési reaktivní hrdosti, se kterou se hlásíme k něčemu nahodilému, na čem nám možná příliš nezáleží, ale zač jsme utlačováni a perzekvováni, a proto by bylo podlé se toho vzdát.

1.4 Stát

Stát, se kterým se v románu setkáváme, je krutý, malicherný a odporný. Re prezentují jej ohavné lidské typy, kterým poskytl možnost se rozvinout a vyhranit ve vší své nechutnosti. A aby se nedala obhájit domněnka, že je tak zkažila až válka, dbá Hašek důsledně o přiblížení jejich civilní historie. Poručík Dub plně vyvrál již jako maloměstský gymnaziální profesor češtiny a šplhounství kadeta Bieglera má všechny záporné rysy loktářského arivisty snažícího se uprchnout od rodinného obchodu s hovězími usněmi.

Monarchie, to pro Haška nebyla jen Praha. Tu sice mohl Karel Steklý zmínit v půvabnou idylickou kulisu svých švejkovských komedií, ve které se snad dalo i uvěřit, že týrání vězňů v hradčanské garnizóně nebo zastřelení odvedence za vzpouru, protože hejtman sekl šavlí po jeho ženě s dítětem v náručí, jsou jen politováníhodné, ve válce tu a tam páchané excesy. Hašek však věděl – více, než kterýkoli jiný český spisovatel v letech před první světovou válkou –, že se mocnářství skládá také ze zemí, o kterých se sice smí mluvit, ale není to vítáno: Bosny a Hercegoviny, Haliče a Podkarpatska.¹³

V povídce z roku 1908 rozumný záměr chránit a obnovit lesy na západním Balkáně nejprve narazil na zpátečnickou potřebu místních obyvatel chovat kozy, jejichž mléko potřebovali pro své nemocné děti, a posléze vyústil až v zatykač na kozu emigrovanší do Srbska a v dlouhodobé žalářování jejího majitele a desítek dalších bosenských obyvatel, kteří s tou velezrádkyní přišli do styku. Také Rusín Onuferko, ze kterého se běžnými civilizačními prostředky c. a k. armády, to jest bitím po hubě, klencáky a svazováním do kozelce, snažily šarže „udělat člověka“,¹⁴ mařil dobře míněnou snahu a při vší své pokorné trpnosti se nedokázal odpoutat od svého zpátečnického žitého

12 Klasicky: Hašek, J., Zrádce národa v Chotěboři. *Kopřivý*, 4, 1912, č. 21.

13 „Rakousko-Uhersko skládá se z Rakouska a Uherska a zemí okupovaných. Tyto se zase skládají z Bosny, o které se nesmí mluvit, a Hercegoviny, o které se už vůbec nesmí mluvit, pak přijde Nový Pazar, o tom se také nesmí mluvit.“ Hašek, J., *Oslí historie z Bosny*. In: týž, *Oslí historie aneb Vojenské články do čítanek*. Ed. L. Lantová. Praha, Naše vojsko 1982, s. 18.

14 Hašek, J., „Der verfluchte Ruthene“ (1908). In: týž, *Oslí historie aneb Vojenské články do čítanek*, c.d., s. 13.

světa; zběhl na pohřeb své matky, odmítnuv věčný argument vojenské vrchnosti, že „ji zahrabou i bez něj“.¹⁵ Zasloužil si tak epitaf, kterým vojenský lékař uzavřel jeho kauzu: „To prase tak dlouho simulovalo, až dostalo tyfus...“¹⁶

Velitelství brigády, které v *Osudech* věšelo na bosensko-srbské hranici civilní obyvatelstvo tak často, že se ustanovila pevná zvyková taxa pro dobrovolné katy z řad mužstva: deset cigaret za muže, za ženu a dítě od kusu polovic (s. 316–317), právě tak jako generál Fink popravující v „náhlém soudu“ po celé Haliči podezřelé z vyzvědačství, to jest pravoslavné a židovské duchovenstvo, učitele všech vyznání, a nebyl-li někdo z těchto skupin po ruce, pak toho, kdo mu přeběhl přes cestu (s. 557–559) – ti všichni v Haškově světě jen pokračují vůči periferním zemím monarchie v rakouské mírové politice stejnými prostředky, jen velkoryseji a otevřeněji užívanými.

Mezi Groszovými kresbami, jež se objevily na jevištním pozadí Piscatorova v Švejka, je i *Strom života*. Na první pohled působí jako variace na osmanskou kaligrafii, kde se štětcem namočeným v černé tuši vedené ornamenty skládají do stylizované siluety stromu; na druhý rozpoznáš v ornamentech spleť paragrafů a ve stylizovaných plodech oběšence. Kresba svébytně rozvíjí příslušné místo románu¹⁷ a přesně ilustruje Haškův vztah k... tady by se slušelo napsat „k podunajské monarchii“, ale platilo by to? Paragraf – jehož pokroucenost předznamenává ustanovení, podle kterých se měří lidská spravedlnost – je univerzálně evropský; a právě tak je univerzální stát. Rakousko-Uhersko je jen jeden zvláštní příklad, nijak horší než jiné.

Grosz, G., Leibesbaum, hlubotisk. *Cyklus Hintergrund*, list 4. © Estate of George Grosz, Princeton, N.J. / VG BILD-KUNST, Bonn.

15 Tamtéž, s. 16.

16 Tamtéž, s. 15.

17 Scéna u pražského zemského trestního soudu: „Zde mizela po většině všechna logika a vítězil §, škrtil §, blbl §, smál se §, zabíjel § a neodpouštěl.“ (s. 28)

Nějaký stát být musí, ale každý zápasí s nepřekonatelným puzením rozvíjet ve svých služebních blbství, krutost, ješitnost a sobectví. V mocnářství byl špatný charakter státu jen víc vidět z důvodů, které Hašek atypicky formuluje jako obecnou zákonitost: V období, kdy stát již zkrachoval morálně, politicky a hospodářsky, vždy ještě „zář bývalé moci zachovává soudy s policií, četnictvem a prodajnou [sic!] chátrou donašečů“ (s. 72).

1.5 Důstojnost

Voják je zaměnitelný kus spotřebního materiálu s krátkou životností určený k dosahování vojenských účelů, přepočítává se v poměru 42 mužů k 8 koním. Podle oficiální vojenské filosofie jsou vojáci „jen bytosti pouze nahodilé“, jejichž existence je odvozena od důstojníků, bytostí dokonalých a nutných, bez nichž se vojáci neobejdou (s. 349). Čas a činnost mužstva má důstojnická vrchnost zcela ve své moci a to do nejmenších podrobností, dokonce až do peristaltiky vojáckých střev. „Um halb neune Alarm, Latrinenscheißen, dann schlafen gehen“ (s. 433) – přikazuje inspekční generál pár minut před půlnocí s neochvějnou jistotou, že příkaz bude o tři a půl hodiny dříve přesně splněn.

Té vojácké situaci rozuměl F. X. Šalda, když psal o Švejkově boji vedeném zbraněmi, „kterých si nevybral, které mu byly vnuceny; bojuje, jako bojují vždycky – otroci“. O člověku, kterému „vzali všecku možnost obrany čestné a slušné, až se musil bránit tak, jak se právě brání Švejk“.¹⁸ A rozuměl jí přesně v roce 1932 Václav Černý: „Zde neběželo o metodu shrbené šjje; šlo o metodu tvrdošijného odmítání dát se vyprovokovat ke vzpurným činům, jež by byly ihned krvavě potřeny. A toto mlčení se někdy zdálo přijímat nebo alespoň vzdalovat se naděje.“¹⁹

V roce 1965 ovšem týž Černý Švejkovi vyčetl, že nemá lidskou důstojnost a neměl ji ani předtím, než „do té válečné mely upadl“.²⁰ Ale důstojnosti je otrok přece zbaven zároveň se svobodou. Je v tom čtvrtstoletí mezi oběma Černého větami kus drsného osudu národního i osobního, přeplněného zkušeností se vzorem bez naděje, která se v šedesátých letech sice přiblížila zase na dohled, ale příliš plachá a křehká, aby směla mít pochopení pro perspektivu, jež by se jí mohla vzdalovat. Proto se absence důstojnosti proplétá se Švejkovou absencí vize, čím nahradit vládu krutého blbství ve světě; s ab-

18 Šalda, F. X., Jaroslav Durych, essayista. *Šaldův zápisník*. Ročník I, 1928–1929. Praha, Otto Girgal 1929 (reprint Československý spisovatel 1990), s. 17.

19 Černý, V., Dobrý voják Švejk je představován francouzskému publiku. *Nové Čechy*, 15, 26. 10. 1932, č. 7, s. 175.

20 Černý, V., Král Ubu a pan Josef Švejk, jeho poddaný (1965). In: týž, *Tvorba a osobnost II*. Praha, Odeon 1993, s. 348.

sencí „jedné jediné linky buď přesné, nebo nepřesné, ale šlechetné představy o životě jiném, lepším, spravedlivějším“.²¹

To je pravda, takovou představu u Švejka nenajdeme, nenajdeme ji ovšem ani u žádné jiné postavy v celém Haškově románu. Zato tu nalezneme různé formy důstojnosti, vesměs nasvětlené hrozbou zneuznání.

Na policejním ředitelství v Praze se sejde skupina arestovaných „za to, že pana arcivévodu odpravili v Sarajevu“ (s. 20– 23). Předseda dobročinného spolku *Dobromil* naříká, že nebude-li do měsíce doma, nezvolí ho znovu předsedou; tlustý pán s brýlemi opakuje jediné: „Já mám papírenský obchod.“ Hrozí jim hrdelní proces pro velezradu, ale oni se obávají jen o svoji důstojnost členů občanské společnosti – spolkového funkcionáře a řádného obchodníka. Ztratit ji – tu hanbu by nepřežili. Dokonce i muž, který se ostatních straní, tak činí proto, aby nezadal své důstojnosti poctivého kriminálního: on není žádný politický, je tu „jen pro pokus loupežné vraždy na pantátovi z Holic“. Pouze Švejkovi je důstojnost lhostejná, a proto klidně spí na vězeňském kavalci.

Důstojnost řádných občanů může tížit jako noční můra. „Jste-li úředník, ženat a máte-li děti,“ účastně lituje Švejk pána zadrženého za výtržnost, „je to přiznávám strašný.“ (s. 40) Ještě mnohem strašlivěji však tíží důstojnost nižších šarží, je-li ohrožena. A ona je ohrožena permanentně.²² Uražená důstojnost kaprála jej zatvrzuje ve srážce s rekrutem, který byl v civilu redaktorem. Kaprál zaslechl, že o něm redaktor mluví jako o zkáze armády, a honil ho ze msty po cvičáku. Na redaktorův protest, který zazněl po té, co ho opakovaně donutil padnout tváří do blátivé louže: „Prosím, abyste ve mně ctil člověka“ (s. 277), reaguje kaprál několika hodinami dalšího týrání ukončenými vítěznou otázkou: „Tak pane redaktore, co je víc, zkáza armády, nebo ten váš člověk?“ (s. 278) Zášť kaprálovy raněné důstojnosti není ale nesmiřitelná. Když se dozvěděl, že redaktor pozbyl výsad jednoročního dobrovolníka a doslouží vojnu v kanceláři jako účetní, politoval ho: „To byl smutnej konec toho inteligenta. Von moh bejt jiným pánem, kdyby byl neztratil pro svou pitomost jednoroční právo. Moh bejt lajtnantem.“ (s. 278)

Švejk *Osudů* měl dva stejnojmenné předchůdce, kteří toužili po té jediné důstojnosti, které může dosáhnout prostý voják, totiž být dobrý voják.²³

21 Tamtéž.

22 Čeština zde ironicky komentuje německé *unteroffizier* překladem *poddůstojník* – ten, který vždy jen nejjistě sahá po důstojnosti zespoda.

23 První Švejk z roku 1911 se objevil v knize: Hašek, J., *Dobry vojak Švejk a jiné podivné historky*. Praha, Hejda & Tuček 1912; dále vystupoval ve hrách *Festung, Agadir a Mona Lisa*; druhý je z roku 1917: Hašek, J., *Dobry vojak Švejk v zajetí*. Kyjev, Slovanské vydavatelství 1917. K tématu srov. Pytlík, R., Jak vznikl Švejk. In: Hašek, J., *Neznámé osudy dobrého vojáka Švejka*. Praha, Práce 1983, s. 417–424.

Udělat nadřizeným, co jim na očích vidí, přesně dbát všech dienstreglamá, a bude-li třeba, pak dosáhnout důstojnosti nejvyšší, padnout za císaře pána. Dokonce i nejpokornější z těchto Švejků byl sice dohnán ke vzpouře, když jej, superarbitrovaného pro blbost, chtějí vyhnat z kasáren, ale teprve tomu poslednímu z nich dějiny zcela znemožnily hrát jeho roli. Zkoušel to ještě naposledy, když se odhodlaně nechal s rekrutskou kytkou odvézt k odvodu na invalidním vozíku, ale nešlo to. Při rozhovoru v polní nemocnici: „A vojáky pochovávají nahý,“ řekl jiný voják, „a do toho mundúru voblíknou zas jinýho živýho a tak to jde napořád“, Švejk sice ještě c. a k. loajálně replikuje „Dokud to nevyhrajem“ (s. 131), ale už je to zjevně nad jeho hodnost. Aby se v této odpovědi poslušné úředně uznané blbství nezměnilo ve zlovonou ironii, tedy v to nejhorší popření ctností dobrého vojáka, musel by být nejméně na úrovni majora.²⁴

Axel Honneth v diskusi o kritické funkci uznání uvádí několik příkladů ideologického uznání, tedy uznání jako „oficiálního vychvalování určitých vlastnosti, které má jednotlivce nebo sociální skupiny integrovat skrze sugesci jejich pozitivního sebeobrazu do panujícího společenského řádu“.²⁵ Vyniká mezi nimi uznání strýčka Toma, tedy důstojnost černého otroka hrdého na shovívavou chválu bílé otrokářské rodiny, které po generace sloužil.²⁶ Plejáda zneuznaných a zuby nehty bráněných důstojností v Haškově románu představuje rozšíření příkladů ideologického uznání. Přidejme k té ideologické sadě snad ještě abstraktní a pro *Osudy dobrého vojáka Švejka* poněkud skleníkové, a proto rychle odyté důstojnosti občanské a lidské. Ta občanská důstojnost, která se proti vrchnosti dovolává svých zákonných práv, končí pochodujíc po excírplacu a skandujíc do kroku: „Tak jsme si, lumpové, mysleli, že nám ta komise pomůže, drek nám pomohla.“ (s. 62) A s lidskou důstojností se dokáže, jak už jsme viděli, pomoci „Nieder!, Auf!“ vypořádat každý kaprál. A pokud by byla příliš zatvrzelá, vyženou ji s uskřínutou kýlou na hrazdu – a ona pak zemře jako simulant v nemocnici (s. 533).

Emancipační, morálně ospravedlněné uznání sebevědomého subjektu, které „přispívá ve vzájemném uznání k zlepšení podmínek autonomie účastníků naší společnosti“,²⁷ vlastně jen vyjadřuje sociologičtějším slovníkem Černého výhradu vůči absenci horizontu ušlechtilejší společnosti – ovšem nezdá se, že by pro něj v románu bylo místo. V *Osudech* se nicméně sebevě-

24 Pak by mohl pohřby nahých vojáků komentovat slovy: „Milí vojíní, i já vám přeji, abyste se všichni dočkali takového slavného konce“ (s. 365), tedy stejně jako vrchní polní kurát Ibl (v c. a k. armádě hodnostně na úrovni majora – srov. <https://www.svejkmuseum.cz/>; [cit. 21. 1. 2021]).

25 Honneth, A., *Das Ich im Wir. Studien zur Anerkennungstheorie*. Berlin, Suhrkamp 2010, s. 103.

26 Tamtéž, s. 106.

27 Tamtéž, s. 103.

domá důstojnost vyskytuje alespoň v elementární podobě volby, byť volby někdy extrémně vynucené: muž, po jehož ženě s dítětem v náručí sekl hejtmán šavlí, aby nezdržovala nástup vojska do vagonu, zfacekuje to důstojnické hovado s vědomím, že za to bude popraven; jindy zase volby intelektuálně důsledné: suplent matematiky se záměrně nechal zatknout za krádež hodinek a podstoupil těžký žalář, protože se odmítal podílet na absurdním konání – a co je absurdnější, než zabíjet lidi, které neznám? (s. 72)

Absence společenského uznání a rezignace na něj přitom neznamená absenci potřeby uznání vůbec. Společenské uznání nahrazuje uznání řekněme subkulturní.²⁸ Švejk se v civilu, jak známo, „živil prodejem psů (...), kterým padělal rodokmeny“ (s. 11). Háklivá stránka jeho živnosti ovšem nijak nekolidovala s jeho habitem řádného občana, relativně blahobytného – má byt, posluhovačku a čím zaplatit v hospodě –, hlavně však víme o jeho profesní hrdosti a o uznání galerky: Zloděj Blahník pro něj ukradne psa, protože si ho váží jako přítele a profesionála, který vyniká v intelektuálně náročném umění padělatelském. A Švejk sám s obrovskou hrdostí líčí, jak dokonale zvládl nejdůležitější grif svého řemesla, umluvit lidi.

A v marškumpaniích vyvstala s blížící se frontou v opozici proti formám uznání, stabilizujícím stávající řád, solidarita mužstva. Disponovala hrozbou kulky z vlastních řad při útoku, brali ji proto v úvahu i důstojníci, a neváhala drsně trestat činy, které odsuzovala. Jen tápavě ovšem určovala svůj rozsah. Když jednoroční dobrovolník Marek poslušen jejích zásad odmítl protekční porci masa, vyvolal sice souhlas a pobouření proti kuchařům, ale také podezření, že chce jen dostat porci ještě protekčnější (s. 485). Švejk, který – přestože je ordonanc – na rozdíl od zbytku poddůstojnického štábu nese svoji plnou polní, nevydírá výhody, nedonášá a nebuzeruje mužstvo, podmínkám uznání opírajícím se o tuto solidaritu tedy zorně vyhovuje.

Ve společnosti, ve které bylo uznání vesměs zatlačeno do žurnalistické fráze a galerie komických stereotypů, osvědčuje několik postav bez důstojnosti své sebevědomí subjektu dodržováním elementární slušnosti a pohrdáním vojenskou vrchností i předpisy: jednoroční dobrovolník Marek a vojenský lékař Bedřich Welfer, za trest poslaný do zákopů kvůli shovívavému zacházení s nemocnými (s. 407). K tomuto postoji se váže ironie a sarkasmus.

Švejk vnějškově přijímá každou subordinaci, a přivádí-li její činitele k nepřítčetnosti, pak zůstává nerozhodnuto, zda si je vědom destruktivních dopadů svého předpisového „Poslušně hlásím, ...“. Ve dvou krocích ale prolamuje tuto ostentativně přijímanou roli:

28 Přesněji: uznání situačně vytvořené pospolitosti.

- a) Neotřesitelně trvá na perspektivě pražského lidu a celou vojenskou hierarchii vtahuje do formy komunikace tohoto společenství, do hospodské historky; v té si podobně jako v literární veřejnosti konce 18. století jsou všichni rovni, jejich oficiální postavení slouží jen k většímu komickému účinku vyprávění.
- b) Zároveň Švejk tu hospodskou historku vědomě žije. Do některých šlamastyk se mohl dostat nezaviněně. Ví ale dobře, že v garnizóně riskuje hnáty i život, pokud se znelíbí, přesto riskuje recesi při věžeňské bohoslužbě. Zná lidi a jako podvodný obchodník je s penězi opatrný, přesto svěří stovku na hráčský dluh nespolehlivému opilci Katzovi namísto toho, aby ji věřiteli donesl sám; riskuje tak místo, které ho nejspolehlivěji udržovalo od fronty. Provokuje nebezpečného a mstivého poručíka Duba atd. Švejk tu s hazardní bravurou přetavuje odpírané uznání v nejlepší dostupnou náhražku důstojnosti.

1.6 Groteskno a smích

Při pohledu na svět Haškova románu mrzne úsměv na rtech, ale při četbě *Osudů* se přesto smějeme. Karel Kosík kdysi tento paradox vysvětloval jako postupné odhalování: smějeme se a smích „zvrací se náhle ve svůj protiklad... přechází v mrazení a úděs“,²⁹ zahlédneme zvěčněný velký mechanismus, drtící vše lidské. Ἀλήθεια smíchem.

Ponechme stranou, zda je myšlenka velkého mechanismu přiměřená bytostné konečnosti živých postav Haškova románu. Jisté je, že právě krutost není třeba odhalovat. Smějeme se, když četnický strážmistr Flanderka kreativně splnil zadaný úkol a získal z řad putimského obyvatelstva placeného donašeče, zapsav do seznamu obecního blázna Pepka Vyskoč; zvýšil tak svůj příjem „o padesát korun měsíčně, které propíjel v hospodě „Na Kocourku““ (s. 217). Smích nám neodhaluje, že svým směšným činem strážmistr poslal Pepka Vyskoč, „jednu z těch ubohých, přírodou a lidmi zanedbaných postav, mrzáka“ (s. 215), na dvanáct let do kriminálu. To nám řekl autor předem, a nijak tím náš smích nezmrazil, spíše naopak – smích zde děsivou mrazivost groteskna poráží a umožňuje nám s ní nejen žít, ale také nenechat se jí otrávit.

Hašek zvolil jako určující perspektivu svého románu pohled Švejkův, tedy pohled městské hospodské historky, v níž není rozdíl mezi tím, zda atentáčník zastřelil arcivévodu, nebo sebevrah nešťastnou náhodou domovníka.³⁰

29 Kosík, K., Hašek a Kafka neboli groteskní svět (1963). In: *týž, Století Markéty Samsové, c.d.*, s. 121–131.

30 Žurnalismus, který věnuje více prostoru trablům vévodkyně ze Sussexu s královským palácem než milionům Indů umírajících na covid 19, patří do sféry vysoké satiry Karla Krause, nikoliv do Švejkova světa.

Ví se v ní, že každému „se může stát ta nehoda“, po které mu ujedou všechny vlaky, nejen ty do Budějovic; že lidi jsou prostě lidi. Švejk se nemusí, na rozdíl od autora románu, vyrovnávat s přijetím absurdity a grotesknosti světa intelektuálním nihilismem, prostě v absurditě žije, protože ví, že jiný život a jiný svět nemá. Teprve z hlediska této perspektivy lze procházet Haškovým světem s upřímným smíchem.

Bylo mnohokrát konstatováno, že Švejkův postoj je perspektiva lidu, malého člověka v boji s vrchností.³¹ Ale zároveň je to perspektiva velmi umělá. Hašek obdařil Švejka neuvěřitelným klidem, s nímž bere katastrofy, které ho potkávají.³² Doslova spí se smrtí, nikoli ovšem s romantickou krásnou Smrtholkou, ale na věžeňském slavníku s opilým majorem-auditorem, jenž ho má povinně odsoudit k smrti – a taky ho mocí mermo odsoudit chce. A spí klidně. Není to ona smířená trpnost navykle od romantiky spojovaná s lidem, ostatně vesměs venkovským a málokdy, pokud vůbec, s městským. Jde o klid, který k pobouření podučitelské kritiky a krásných duší vůbec, Švejk využívá k tomu, aby si i v té nejhorší situaci našel něco zábavného. Přijetí absurdity, jak jinak. Švejk sice nemá k dispozici aparát umožňující kritiku, která vyslovujíc pravdivost absurdní situace odsuzuje ji., Jde ale o přijetí, které je této kritice rovnocenné: tím, jak žije v absurditě, se jí směje.

* * *

Svět Haškova románu tedy není zmrzačen v tom smyslu, že by mu chyběly vyšší sféry ducha. Přežívají v intimní sféře, zahlédneme je periferním viděním v nepokoře a nonkonformitě, na veřejnosti se však mění v groteskní fetiše vybízející ke kolaboraci s vládnoucím blbstvím a krutostí. A pokud bychom se pokusili popřít jejich absurditu, pak propadneme zajetí této kolaborace. Nezbyvá nám než žít s otázkou, zda ta groteskní fetišizace není definitivní.

31 Interpretačně nepřesvědčivěji ve vynikající Fryntově studii: Frynta, E., Jaroslav Hašek čili Jak je udělán Dobrý voják Švejk (1962). In: *týž, Eseje*. Praha, Torst 2013, s. 112.

32 Pokud vím, má Švejkův klid ve světové literatuře jediného blízkého příbuzného, krásnou aristokratku Kunigundu ve Voltairově *Candidovi*: „„Neznásilnili vás tedy? Nerozpárali vám břicho (...)?’ ‚Stalo se,‘ odpověděla krásná Kunigunda, ‚ale na tyto dvě příhody se vždycky neumírám.‘“ *Voltaire, Candide neboli Optimismus*. In: *týž, Romány a povídky*. Přel. R. Souček. Praha, SNKL 1960, s. 178. Kunigunda líčí řadu zneužití a násilí, aniž by přítom opomněla s potěšením zmínit případnou pohlednost či jiný erotický půvab toho či onoho zneuživatele či se pochlubit prostívkami otrockými lstmi, k nimž se uchýlovala. Stejně jako Švejk, i ona si přes hrůznost situace bere alespoň stopy radosti, kdekoli je najde.

2. Konstelace

2.1 Repatriant

Ani jako agitátor a redaktor legionářského časopisu nepřekročil Hašek ve své literární tvorbě práh, který odděluje hrdost pobouřenou útlakem a urážčením od nacionalismu očekávajícího zásadní dobro od ustanovení vlastního národního státu. Jeho očekávání dosahovala v roce 1917 k lidové spravedlnosti, které nabízel jména udavačů a trýznitelů českých lidí spolu s obvodem jejich krku pro výběr oprátky.³³ V *Osudech* se české národnostní uvědomění objevuje střídavě a vesměs nepřímě, třeba když rekruti slibují svým ženám, že se vynasáží nepadnout za zájmy státu, které nejsou zájmy jejich národa. Už vstřícnost českých lidí k dezertérům je spíše projevem solidarity utlačovaných vůči vrchnosti, jen shodou okolností národnostně cizí.³⁴ A tuším jediná zmínka o Republice československé v *Osudech* se týká právě těch, jejichž obvod krku Hašek uváděl v roce 1917: Jeden je za republiky dále hejtmanem, druhý vykonává své původní zaměstnání zednického mistra a „může být, že je členem vlasteneckých spolků v republice“; jen „štabní profous Slavík stal se zlodějem za republiky a je dnes zavřen. Nezakotvil se, chudák, v republice jako jiní vojenští páni“ (s. 73).³⁵

V povídce *I vyklepav prach z obuvi své...* překročil tovaryš Gašek bulgumského cyklu v Narvě sovětsko-estonskou hranici a dojat dlouho nezažitým projevem právního státu, totiž setkáním s fízlem-provokatérem, stal se repatriantem. Nové československé vlastenectví zde reprezentuje inženýr Jožka. Hašek si na této postavě vyzkoušel účinnost pseudovzdělaneckého tautologického žvástu, který bude později v *Osudech* charakterizovat plukovníka Bedřicha Krause von Zillergut coby „úctyhodného pitomce“ (s. 169). Když přišel k výprasku, protože se snažil uklidnit hladový dav, právem rozhořčený

33 Hašek, J., Dobrý voják Švejk v zajetí (1917), c.d. In: týž, *Dobrý voják Švejk v zajetí – Stati a humoresky z dob války*. Ed. Chlábková, M. Praha, Československý spisovatel 1973, s. 17. A i této divoké spravedlnosti jaksi lépe odpovídá řádných pár facek včerejšímu tyranskému důstojníkovi. Viz Hašek, J., Bilance válečného tažení hejtmana Alserbacha (*Čechoslovan*, 6, 1916, č. 21). In: týž, *Dobrý voják Švejk v zajetí – Stati a humoresky z dob války*, c.d., s. 84–87.

34 Solidarita jihočeských venkovanů se Švejkem má zcela „nenacionalistickou“ povolžskou paralelu v nedokončené rukopisné črtě *Jubilejní vzpomínka* (Hašek, J., *Velitelem města Bugulmy: z tajemství mého pobytu v Rusku*. Ed. Jankovič, M. – Štorek, B. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 87–89).

35 Jedná se zároveň o jedno z těch – v Haškově románu vzácných – míst, kde není grotesko přetaveno do smíchu. To bylo vyhrazeno až generaci, která nestihla ve válce dorůst k odvodům: „Pan ředitel Šafránek v gymnasiu v Křemencově ulici... ronil slzy vlasteneckého dojetí, když v tělocvičně – dříve ústavní kapli – zaznělo *Kde domov můj?* s právě takovou loyality, s jakou o týden dříve je ronil na nápěv *Zachovej nám Hospodine...*“ (Voskovec, J., *Klobouk ve křovi*. Praha, Mladá fronta 1996, s. 23).

na činovníka, který zašantročil přiděl chleba, slovy „... nečiňte žádného násilí! Ať vidí Estonci, že se opravdu umíme chovat důstojně!“,³⁶ povzdechl si ing. Jožka odevzdaně: „... to mne bolí, že se mně to stalo v cizině, před zraky cizinců, ještě štěstí, že nešly děti ze školy, mohly by si pomyslit, že jsme divoši.“³⁷

Tovaryš Gašek přišel do Narvy dlouhou cestou přes Povolží a Sibiř. Ponecháme-li stranou spleť diskusí o tom, jak dalece se jeho dobrodružství odchylují od Haškovy biografie, vyniká jeden rys této postavy. Gašek je nepochybně upřímný, statečný a pracovitý stoupenec proletářské revoluce, přitom v jeho vyprávění – celý cyklus je napsán v ich-formě – zcela chybí komunistická ideologie a program, pro který Gašek pracuje, je pragmaticky osvětový (gramotnost, boj proti alkoholismu, účast na obecní správě). Ač zastává poměrně významné funkce, revoluční komisariáty a velení Rudé armády vnímá jako vrchnost a občas je vidí stejně groteskně jako vrchnost rakousko-uherskou.

Velká válka a revoluční zkušenost utužily nihilismus autora *Osudů*. V jeho vztahu k republice nebylo přijetí, ale ani zrazená naděje nebo vize změny, jen čiré pohrdání měšťáckou malostí. Dost na velký román, ale příliš pro malou národní kulturu.

2.2 Národ a lid

Haškova generace se dokázala před 1. světovou válkou vymezit vůči vlastnění a uměla se mu vysmát. Langer dosti přesvědčivě vyjadřuje tehdejší generační postoj, když píše o realistickém snažení „učinit ze svého národa stejně vyspělou složku současného kulturního světa, jakou v něm byly nejsvobodnější národy“.³⁸ Vznik republiky tento postoj tvrdě zkoušel, před válkou totiž v českých politických programech prakticky absentovalo téma vlastního státu a odpovědnosti za něj. A to za stát mnohonárodnostní, jenž přebíral v tomto ohledu všechny potíže starého Rakouska: od počátku byl přijímaný jen částí svých obyvatel.

Šalda vytvořil svým požadavkem „Rozšiřte češství“ jedno z nejpůsobivějších pojetí národa ve světové literatuře, dost silné, aby na něj v šedesátých letech navázali Patočka a Kosík, ale ani ono neprolomilo dominanci národní kultury vůči politice. V centru tohoto pojetí stojí situace určitého společenství lidí v konkrétní historické konstelaci, které – pokud má být národem – musí být „mostem k lidství, cestou k tvorbě“,³⁹ tedy umožňovat svým při-

36 Hašek, J., *Velitelem města Bugulmy: z tajemství mého pobytu v Rusku, c.d.*, s. 77.

37 Tamtéž.

38 Langer, F., *Byli a bylo*. Praha, Československý spisovatel 1971, s. 146.

39 Šalda, F. X., *O nové češství* (Venkov, 1. 1. 1919). In: *týž, Kritické projevy XI (1919–1921)*. Praha, Československý spisovatel 1959, s. 175.

slušníkům dialog se všemi končinami světa a napříč epochami⁴⁰ a používat ty nejrozvinutější současné výrazové formy. Šalda ještě samozřejmě přijímá a explicitně nepromýšlí, jak výlučně zajišťuje tuto funkci národa inteligence a jak pasivní je zde role lidu.⁴¹ Výslovnou tematizaci najdeme až u Jana Patočky, který uvažuje o převzetí odpovědnosti, kterou přebírá duchovní člověk za zprostředkování vztahu k duchu a světu v konkrétní historicko-geografické konstelaci.

Převzetí odpovědnosti neznámá jen potlačit pokušení parazitismu a nesplácet nevymahatelný dluh tradici, do které jsem se narodil, ale v případě malého národa také přijmout omezení velikostí publika a trhu. U těch nejlepších, kteří obvykle měli reálnou volbu, v tom byl vždy určitý patos, a ten ovšem nikdy nemohl souznít s Haškovým nihilismem.

2.3 Vysoká kultura a malá literatura

Neexistuje jistě moderní národ bez profesionálně vymezené vysoké kultury: umění, vědy, školství a vzdělaného jazyka, který otevírá právo přístupu k odpovědným funkcím,⁴² dokonce i po lidové slovesnosti a tvořivosti se obvykle vyžaduje rodný list od vysoké kultury, aby byla uznána jako správně národní. V těsném prostoru národní kultury malého a nesamozřejmého národa se ovšem jednotlivé duchovní formy a politika objímají velmi těsně. Obava, aby vysoká národní kultura byla uznána jako dost vysoká a nezaostávala příliš za světovým vývojem, proto podle jen nepřilíš přehnané nadsázky způsobuje, že se literární kritika jen rozpačitě vyrovnává s dílem, které tuto světovost nedohání, ale vytváří.⁴³ Jestliže podle Kafkova postřehu v malé literatuře její homogenita a provázanost s celkem národního života a politikou průměrnému dílu pomáhá (funkce národního deníku),⁴⁴ velké naopak dusí.

Josef Švejk nesporně patřil k pražskému lidu. Tedy nikoliv k romantismem obrozenému a k ideologickému použití pohotovému lidu vesnickému, s jeho trpností, nevinností a moudrostí, ale k neklidnému a neprůhlednému živlu, vzpírajícímu se škatulkování a disciplinaci. Nemluví vzdělaným jazykem, nechodí do divadla, ale vyjadřuje se s úžasnou fluencí, zcela nevypočitatelně čte

40 Srov. Kosík, K., *Co je střední Evropa, c.d.*, s. 73–75.

41 Inteligence u Šaldy zahrnuje vzdělance, intelektuály a umělce, lid je pak obecně populace bez vzdělání, hodnosti, titulu a velkého majetku. Srov. Šalda, F. X., „Národ spravedlivý“ (*Kmen*, 1, 30. VIII. 1917, č. 29, s. 1–3). In: *týž, Kritické projevy X (1917–1918)*. Praha, Československý spisovatel 1957, s. 16–168.

42 Srov. akcent na souvislost přístupu a osvojení vyšší národní kultury v: Gellner, E., *Nacionalismus*. Přel. H. Novotná – P. Skalník. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2003.

43 Srov. Chaloupecký, J., *Podivný Hašek, c.d.*, s. 221–222.

44 Srov. Kafka, F., *Deníky 1910–1912*. Přel. J. Čermák. Praha, Nakladatelství Franze Kafky 1997, [25. 12. 1911 a 27. 12. 1911] s. 185–187 a s. 190 n.

a záludně používá nabytých vědomostí.⁴⁵ Marný je i pokus Švejka sociologizovat, udělat z něj proletáře. Vyžaduje to příliš mnoho změn: paní Müllerová se musí z posluhovačky změnit v bytnou a musí zmizet bílé límečky poslané do prádelny. Přes háklivou stránku své živnosti jeví Švejk habitus řádného, poměrně blahobytného občana.

Odepřela-li oficiální kritika pobouřeně *Osudům dobrého vojáka Švejka* vstupenku do literární společnosti,⁴⁶ vyvolala proměnu dobrého vojáka na figurku vyvázanou ze světa románu: bodrého sentimentálního ulejšáka v pivní zatuchlé idyle.⁴⁷ Propad postavy světové literatury do figurky je ovšem jedním z obvyklých průvodních jevů úspěchu,⁴⁸ jednou z mnoha forem, ve kterých ji potkáváme. Teprve přílišná provázanost nedostatečně diferencované malé národní kultury a nevydělené sféry politického života národa dodává tomuto pádu fatálnost.

2.4 Pospolitost smíchu

Karel Kosík promýšlel Švejka jako „nejpolitictější postavu české literatury“.⁴⁹ Vycházel přitom z české situace: národ na periferii dějin usilující o vlastní kulturu, vždy jen v nezajištěném směřování k nezbytné podmínce, totiž k vytvoření demokratického občanství a politiky, opakovaně zmařeném. V situaci, kdy k záchraně tohoto úkolu zbývá jen rezistence a humor, spočívá Švejkovo politično ve vzájemné rozpravě lidí, kteří ve společném smíchu mezi sebou zakládají „družnost (...) na vzájemném uznání lidské smrtelnosti, a tedy i omylnosti a nedokonalosti, ale i v oboustranně uznávaném respektu před druhým jako stejně svěbytnou a svobodnou bytostí“.⁵⁰ Kosík to napsal rok po příchodu vojsk, která si pod pohružkou střelby z kulometů přála být nazývaná spřátelená – a v této situaci mu splynula pospolitost smíchu s vizí soustavně mobilizované občanské veřejnosti, která prostřednictvím porad

45 Odpovídá například představiteli vzdělání, středoškolskému profesorovi češtiny Dubovi na emotivní výkřik: „Já tě dám vycpat...“ slovy: „... jednou jsem četl, poslušně hlásím, že byla jednou jedna velká bitva, ve který pad jeden švédský král se svým věrným koněm. Vobě zdechly dopravili do Švédska, a teď ty dvě mrtvoly stojejí vycpaný v štokholmským muzeu.“ (s. 597)

46 Srov. Novák, A., *České písemnictví s ptačí perspektivy*. Praha, Aventinum 1929, s. 54: „... válečný typ ‚dobrého vojáka Švejka‘, zbabělého a nechutného šaška, který s vítězným úsměvem cynické převahy vynese ze světového masakru svou zdravou a smrdutou kůži.“

47 Srov. k vztahu kritiky a vytvoření bodré verze Švejka: Kovarna, F., Proč právě Švejk? *Signál*, 1, 1928/1929, č. 4 [4. 12.], s. 100–103.

48 Šalda, F. X., O takzvané nesmrtelnosti díla básnického. In: týž, *Studie o umění a básnících*. Praha, Melantrich 1948, s. 113: „... snížení na ukazovatele směru a cesty pro poutníky a poutnice opravdu až nedovoleně slaboduché.“

49 Kosík, K., Švejk a Bugulma neboli zrození velkého humoru, c.d., s. 143.

50 Kosík, K., O Havlíčkově demokraticismu. In: týž, *Století Markéty Samsové*, c.d., s. 149.

a Rad vytváří politická rozhodnutí a střeží minimalizovanou sféru politických institucí a organizací, vždy propadajících odcizení a zvěcnění.

V konfrontaci se světem Haškova románu Kosíkova pospolitost smíchu neobstojí. Existuje krutý smích bez humoru. V románu například dětský pobavený smích generála Finka: Prikázal, aby učitele pověsili na nejbližším stromě, a zapomněl, že jsou ve stepi bez stromů. Když od rána vláčeli odsouzence stepí při hledání stromu, zasmál se večer svému omylu a odložil popravu na zítřek (s. 558). Nevyskytuje se ale, u Haška určitě ne a nejspíše nikde na světě, jeho protipól: humor bez krutosti.

Mimo pospolitost smíchu ovšem zůstávají nejen generál Fink a poručík Dub, ale i postavy neméně lidové než Švejk: Kaprál s posměchem týrající redaktora, vojáci bijící v usměvavé pohodě židy a sapér Vodička. Vodička, stejně jako Švejk, pochází z lidu pražského a je solidární s kamarády až do roztrhání těla (či spíše rozbití úst), přičemž tato solidarita znamená i riskantní respektování určitých žitých norem (lynč dobrovolného kata srbských dětí a žen). Zároveň je to brutální šovinista a rváč, který bez rozpaků zmlátí ženu.

Kosík pochopitelně nebyl naivní a snažil se pospolitost smíchu různě vymezit proti smíchu egoistickému (lokajský smích, žoviální smích, zlý panský smích), pokud však má být zachována svobodná autonomie pospolitého smíchu, není takové vnější omezení možné. Ambivalence pospolitého smíchu, možnost jeho urfašistické vodičkovské degenerace, přitom nekompromituje význam této formy lidské solidarity, ale jen přílišná politická očekávání, která se s ní, nejen u Kosíka, snoubí.

3. Švejk a interpretace

V roce 1928 uvedl Erwin Piscator divadelní inscenaci *Osudů dobrého vojáka Švejka*. Jednalo se o svěbytné dílo, které českého čtenáře provokovalo k poznámce o tom, jak hodně je vzdáleno autentickému Švejkovi.⁵¹ Velké prospekty na pozadí divadelních kulis nakreslil George Grosz, byly to geniální kresby, silně antimilitaristické a antiklerikální, opět ve velmi volném vztahu ke světu románu, který je inspiroval. Karel Kosík poskytl nejasnou formulaci ve své švejkovské eseji z roku 1963 legii českých snobů možnost splést si jevištní prospekty s ilustracemi románu a žvanit o tom, oč vynikají nad ilustracemi Ladovými a jak Lada otupil příliš idylickými ilustracemi satirické ostří Haškova textu. Karel Steklý natočil v letech 1956 a 1957 dvě vynikající švejkovské komedie – a opět se stalo módou hájit proti nim autentického Haškova Švejka.

51 Srov. Černý, V., *Dobrý voják Švejk je představován francouzskému publiku*, c.d., s. 173.

Zastavme se na chvíli u těchto komedií. Je z nich cítit nostalgie, stesk po době před první světovou válkou, která začala v padesátých letech interpretace *Osudů dobrého vojáka Švejka* prostupovat. Složitá záležitost, která se neobejde bez generačních vzpomínek na dětství: idylických, protože nám nehrozí, že budeme muset dětství prožít znovu, a tehdejší nestvůry se našemu dospělému zraku jeví maličké. Nechybí v té směsi obraz *fin de siècle* s dotvořeným řádem a stylem. Palčivost a opojnost dobrého destilátu však té nostalgii dodávala perspektiva tehdejší české současnosti: ve srovnání s totalitně strážným tiskem se c. a k. cenzura oprávněně jevila jako solidní instituce, jejíž rozhodnutí dokonce podléhala soudnímu přezkoumání. Slovy Ladislava Jehličky: „Švejk (...) je především velkolepý pomník habsburské monarchie. (...) ukazuje znamenitě, co všechno se za Rakouska *smělo*, že to prostě byl stát, z něhož se na místě a bezprostředně v tom okamžiku nechala dělat sranda (...) Když přišla do Čech německá armáda a Reinhard Heydrich, zamrzl posměváčkům smích na rtech. Heydrich byl vhodný na atentát, ale na posměch to nebyl vhodný objekt.“⁵²

Byl by to podivný pomník. V *Osudech* přece velkolepý represivní aparát – policie, soudy, armáda – dohlíží na to, aby se nikdo ani koutkem úst nad habsburským soustátím neusmál. A tento aparát ze své podstaty postrádá smysl pro humor, není si nikdy jistý, zda si někdo nedělá z dvojité monarchie sranda, a semele proto pro jistotu každého podezřelého. Českého učitele neuchrání, pokud dokazuje, že všivák v jeho básni je „sameček od vši“ a nikoliv urážka majestátu; ba je tomu právě naopak: takový gramatiky se dovolávající *gebildeter Kerl* je auditorovi podezřelý, a tudíž ztracený, protože rafinovaný (srov. s. 311 a s. 49).

Zažívání pocitu nostalgie po starém mocnářství při čtení *Osudů* vyžaduje buďto zatatou jednostrannost a omezenost pohledu, nebo náročný odstup – intelektuální nebo umělecký. Vzpomínky pamětnické generace,⁵³ paradoxní pokus mobilizovat středoevropskou vlast uvědomělých dezertérů všech ideologií (Kundera, Bělohradský) k boji za unesenou Evropu až po smířený sen o štěstí v roce 1910: „Vidím to jako dnes šťastného sebe / ženu a děti a tě-

52 Jehlička, L., *Křik Koruny svatováclavské*. Praha, Torst 2010, s. 66. Rozlišení režimů, resp. dějinných situací na ty, ve kterých se může objevovat dobrý voják Švejk, a ty, v nichž táborová (totalitní) moc již neponechává otevřenou niku umožňující jeho přežití, poprvé silně vyjádřil Milan Uhde. Uhde, M., Josef Švejk a Ivan Denisovič. *Divadlo*, 15, 1964, č. 8, s. 36–41.

53 Srov. tyto vzpomínky v podání Jiřího Voskovce, který přiznává nostalgii a zároveň starý svět panstva z dobrých rodin a zajištěných existencí nechává roztrfít v kontrastu „sošné nádhery cárů, kaiserů ... i ocyldřených státníků“ a „groteskního třasáku nervového šoku z dělostřelby“, tančeného v pražských ulicích „kostrouny popelavých tváří ve vybledlých erárních uniformách“ (Voskovec, J., *Klobouk ve křoví*, c.d.. s. 12); kongeniálně Werich, J., To jsem znal jednu paní z Dejvic. *Literární noviny*, 12, 27. 4. 1963, č. 17, s. 6.

šínské nebe / ještěže člověk nikdy neví/co ho čeká.“⁵⁴ Katastrofy a zmařené i otevřené šance dvacátého století se v tomto odstupu integrují jako horizont porozumění románu.

Takový rozšířený horizont porozumění by v ideálním případě měly představovat i ony výše vyjmenované umělecké inspirace Švejkem. Měly, kdyby je nedusila malá česká kultura. Dusí ostatně i intelektuální reflexi. Jistě, Kosíkova interpretace Švejka je utopicky přesycená, Černého čtení zaťaté v patosu důstojnosti odvozené od velikosti osobního rozhledu a houževnaté vytrvalosti, se kterou si vytváříme svoji představu o jiném, spravedlivějším životě; vážného morálního patetika ovšem vždy znovu kompromituje smích, kterému čtenář Černý nad *Osudy* nedokáže dlouho odolávat. Jak Kosík, tak Černý dodávají sice Haškovu románu kousek navíc, krásný kousek, který tam předtím nebyl, ale i jejich kritiky jsou příliš bezbranné vůči tomu, aby se samy staly součástí uzavírání přístupu k *Osudům*, ke stvrzování odstupu vůči Švejkovi-sfinze sedící na Řípu.

Závěr

Možná je otázka po odstupu, který pocítujeme my, Češi, vůči Švejkovi, již antikvitní, vyvolaná jen příležitostí stého výročí prvního vydání *Osudů*. Dospěla generace, ve které převažují ti, kteří *Osudy* nikdy nečetli. Možná se Švejk rozplyne ve vizuálním smogu, který zaneřádl pražské ulice a hospody patisky Ladových ilustrací v hnusné grafice a nepřiměřeném formátu. Tato možnost se zdá být hodně pravděpodobná a její uskutečnění by znamenalo jak řešení otázky odstupu české veřejnosti vůči Švejkovi, tak otázky nesamozřejmé, a přitom nezbytné české kultury českého národa. Nicméně pokud – či dokud – se nestaneme těmi, „kdož Haškovy *Osudy dobrého vojáka Švejka* nikdy nečetli, ale věří, že takový román existoval“,⁵⁵ bude zřejmě inteligentní český čtenář pocítovat zároveň blížencství, které ho se Švejkem pojí, i odstup, který ho od něj vzdaluje. Budiž Švejkovi k jeho stým narozeninám přáno, aby to nebyl nafoukaný a odtažitý kocourkovský odstup, ale odstup, který otvírá další horizonty skvělého díla.

54 Nohavica, J., Těšínská. Album *Divné století*. Warner Music 2006; text dostupný na: <http://www.nohavica.cz/cz/tvorba/texty/tesinska.htm>; [cit. 14. 7. 2021].

55 Srov. Bílek, P. A., Švejk na zdi: Sémantika švejkovských obrazů a „citátů“ v prostorech soudobých restaurací. In: Hrabal, J. (ed.), *Švejk ve střední Evropě*. Olomouc, Univerzita Palackého 2016, s. 79.

SUMMARY

One Hundred Years with Švejk

The text discusses the world of Hašek's *Osudy dobrého vojáka Švejka (The Good Soldier Švejk)* and demonstrates how, in the novel, the loss of the social cohesion of the individual cultural spheres (science, religion, state), patriotism, and public forms of recognition are pictured. It argues that in the Hašek's depiction the loss of the public role of these spheres is something that can only be denied at the cost of collaborating with the stupidity and cruelty that rules the world. It reflects on the clash and penetration of the grotesque and the ridiculous in the novel. Thematically, however, the text is oriented towards the distance that Czech public has maintained already for a century to the character of Švejk, repeatedly in this regard touching on two major interpretations of the novel by Karel Kosík and Václav Černý.

Keywords: *The Good Soldier Švejk*, Jaroslav Hašek, recognition and dignity, the situation of a minor nation and a minor literature, absurdity

ZUSAMMENFASSUNG

Einhundert Jahre mit Schwejk

Im vorliegenden Text wird die Welt von Hašeks *Osudy dobrého vojáka Švejka (Die Abenteuer des braven Soldaten Schwejk)* thematisiert und aufgezeigt, wie im Roman der Verlust des gesellschaftlichen Zusammenhalts der einzelnen kulturellen Sphären (Wissenschaft, Religion, Staat), des Patriotismus und der öffentlichen Formen von Anerkennung vorgeführt wird. Der Autor stellt die Behauptung auf, dass der Verlust der öffentlichen Funktion dieser Sphären von Hašek als Faktum dargestellt wird, das nur um den Preis der Kollaboration mit der die Welt beherrschenden Blödsinnigkeit und Grausamkeit abgelehnt werden kann. Des Weiteren führt der Autor Gedanken über die Kollision und die Durchdringung des Grotesken und des Lachens im Roman aus. Die Thematisierung des Textes orientiert sich dabei an dem bereits hundert Jahre währenden Abstand zwischen der Gestalt des Schwejk und der tschechischen Öffentlichkeit. In diesem Zusammenhang berührt der Autor wiederholt zwei große Interpretationen der Romane von Karel Kosík und Václav Černý.

Schlüsselwörter: *Die Abenteuer des guten Soldaten Schwejk*, Jaroslav Hašek, Anerkennung und Würde, die Lage einer kleinen Nation und kleiner Literatur, Absurdität